

نسخه شناسی آثار مشاهیر جرجان و استرآباد

## نسخ خطی آثار میرداماد

### در کتابخانه ابن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)



■ کاظم استادی

نسخه پژوه و پژوهشگر  
مطالعات اسلامی

#### ■ چکیده

چهارصد جلد نسخه خطی به سال ۱۰۶۷ هجری قمری، توسط «اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتبر به ابن خاتون المشهدی عاملی»، وقف آستان قدس رضوی شده است. پس از بررسی نسخه‌ها، اطلاعات مختلفی ملاحظه شد که از قرائن و شواهد به دست آمده، به نظر می‌رسد شخص «اسدالله خاتون»، فرزند علامه شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، شاگرد شیخ بهایی و پیشوای حکومت قطب‌شاهیان حیدرآباد هند می‌باشد؛ و نسخ خطی وقفی اسدالله نیز، در واقع، کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون است. ضمن بررسی فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون، مشخص شد که چند نسخه خطی از آثار میرمحمدباقر حسینی استرآبادی (م ۱۰۴۰ق) مشهور به میرداماد نیز در میان نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون وجود دارد؛ که یکی از آن‌ها ظاهراً به خط میرداماد است. این نسخه‌های مرتبط به میرداماد، حاوی اطلاعات و یادداشت‌های اختصاصی می‌باشند، که مناسب بود در کنار هم فهرست و معرفی جامعی گردند؛ که مقاله پیش‌رو، متکفل این معرفی است.

واژگان کلیدی: وقف- کتابخانه آستان قدس رضوی- آل خاتون- قطب‌شاهیان- اسداله خاتون.

## ■ مقدمه

محمد بن علی بن أحمد بن علی (نعمه‌اله) بن خاتون (م ۱۰۵۹ق)، مشتهر به ابن خاتون عاملی، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند،<sup>۱</sup> که به ایران و هند مهاجرت نموده‌اند.<sup>۲</sup> ابن خاتون از شاگردان میرمحمد مؤمن استرآبادی (۱۰۳۴ق) در هند و نیز دایی خود، شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ق)، در ایران بوده است و تألیفات متعددی دارد؛<sup>۳</sup> که تقریظ و اجازه‌ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی وی، قابل توجه است.<sup>۴</sup>

علامه شیخ محمد خاتون، «فقیه»، «عالم ذی فنون»، «شاعر» و از همه مهم‌تر، حدود بیست سال «پیشوا» یا به تعبیر دیگر، صدراعظم دولت سلطان عبدالله قطب‌شاه (حکومت ۱۰۳۵-۱۰۸۳ق) در جنوب هند بوده است؛ که در منابع فارسی-هندي متقدم، همانند دو اثر تاریخی از شاگردان ابن خاتون، یعنی حدایق السلاطین ابن طیفور و حدیقة السلاطین نظام الدین صاعدی، از وی با عناوین: «علامی شیخ محمد»، «نواب علامی فهامی شیخ محمد»، «نواب علامی پیشوا الزمانی»، «نواب علامی»، «علامه ابن خاتون» یا «پیشوا» یاد شده است.<sup>۵</sup>

شیخ محمد خاتون، حوزه درسی مهمی در حیدرآباد هند داشته است و شاگردان متعددی را همانند «هارون بن خمیس جزیری، ملا معزالدین محمد اردستانی، حسن بن علی جامعی، محمدعلی کربلائی، علی بن طیفور، نظام الدین احمد صاعدی، ملا ظهیرالدین»، پرورش داده است؛<sup>۶</sup> که از جمله مهم‌ترین آن‌ها میرزا محمد بن شرف الدین موسوی جزائری حسینی (قرن ۱۱ق) صاحب اثر مفصل «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»؛ استاد علامه مجلسی است.<sup>۷</sup>

در دوره ابن خاتون، حوزه عملیه حیدرآباد همانند پیشوای قبل از وی، یعنی دوره میرمحمد مؤمن استرآبادی (م ۱۰۳۴ق)، رونق داشته است و جدای از مدارس مختلف همانند «مدرسه دارالشفاء» یا مدرسه «لنگر فیض اثر»<sup>۸</sup> و کتابخانه‌هایی همانند «کتابخانه عامره»، علمای متعددی نیز در آن حوزه‌ی درسی و منطقه‌ی حیدرآباد حضور داشته‌اند.

شیخ محمد خاتون در سال ۱۰۵۸ق تصمیم به سفر حج می‌گیرد و با اجازه و رخصت از سلطان عبدالله قطب‌شاه، سفر حج خود را آغاز نمود؛ اما حدود پنج جمادی‌الاول سال ۱۰۵۹ قبل از رسیدن به عربستان، به میانه‌ی راه و در بندر مخا واقع در یمن درگذشت.<sup>۹</sup> در هر صورت، پس از درگذشت شیخ محمد خاتون، عبدالله قطب‌شاه، ماترک و ارثیه شیخ محمد خاتون را (که نسخ خطی کتابخانه محمد خاتون نیز در آن‌ها بوده)، از هندوستان به ایران فرستاده است. یعنی اموال منقول شیخ محمد خاتون به وصی وی (میرزا اسدیگ، همسفر حج ابن خاتون) تحویل شده است.<sup>۱۰</sup>

در سال ۱۰۶۷ق، چهارصد نسخه خطی توسط «اسدالله خاتون» وقف آستان قدس رضوی شده است؛ که نام و نسب واقف در یادداشت‌های وقفی نسخه‌های واگذار شده، با این عبارت آمده است: «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن (المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی)». در بررسی‌های پژوهشی جدید، مشخص شده است که چهارصد نسخه وقفی به آستان قدس رضوی، از آن علامه شیخ محمد بن خاتون می‌باشند، که توسط فرزند وی، وقف آستان قدس رضوی شدند.

در بررسی فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی، مشخص شد که چند نسخه

خطی از آثار میرمحمدباقر حسینی استرآبادی (م ۱۰۴۰ق)، مشهور به میرداماد نیز در میان نسخ خطی کتابخانه وی وجود دارد؛ که یکی از آن‌ها ظاهراً به خط میرداماد است. نسخه‌های مرتبط به میرداماد در این مجموعه، حاوی اطلاعات و یادداشت‌های اختصاصی می‌باشند، که مناسب است در کنار هم فهرست شده و به‌طور جامع معرفی شوند.

### ■ فهرست برخی از آثار میرداماد در کتابخانه ابن‌خاتون

چند نسخه خطی از میرداماد در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون به چشم می‌خورد؛ برخی از آن‌ها که یافته شدند، عبارتند از: الصراط المستقیم (نسخه شماره ۷۸۶)؛ الرواشح السماویة فی شرح احادیث الامامیة (نسخه شماره ۳۶۳۶)؛ «شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین (ع)» یا تفسیر سورة الاخلاص (نسخه شماره ۲۰۲۶)؛ اعضالات العویصات فی فنون العلوم و الصناعات (نسخه شماره ۵۵۳۳).

اکنون به معرفی و فهرست این نسخه‌های پردازیم:

۱. **تفسیر سوره الاخلاص:** این رساله با نام‌های دیگری چون «رساله فاسمع و ع»، «شرح حدیث تمثیل»، «رساله فی سوره التوحید»، «فضیله سوره التوحید» و «شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین بسوره التوحید» شناخته می‌شود؛ رساله‌ی کوتاهی است به زبان عربی در موضوع تفسیر، اثر محمدباقر بن محمد مشهور به میرداماد (م ۱۰۴۰ق)، که تفسیر عرفانی-فلسفی مختصری است بر سوره‌ی «قل هو الله احد»، و در آن احادیث وارده از شیعه و سنی در تشبیه و تمثیل حضرت امیرالمؤمنین (ع) به سوره توحید، شرح و توضیح داده شده است.

اجمال سخن رساله آن است که سوره توحید معادل ثلث قرآن و قرائت سه مرتبه از آن، معادل با ختم قرآن است؛ پس هر کس به حضرت امیر (ع) با گفتار خود ابراز محبت کند، یک سوم ایمانش و هر کس جدای از گفتار، ابراز محبت قلبی نیز نماید، دو سوم ایمانش، و هر آن که در درون ابراز محبت کند و با جوارح خود نیز آن مسأله رایاری نماید، ایمانش کامل خواهد شد. با توجه به تاریخ کتابت نسخه‌های متعدد این رساله، تاریخ تألیف اثر دارای ابهام است؛ اما ظاهراً این رساله در میان سال‌های ۱۰۱۳ق تا ۱۰۲۰ق تألیف شده است.<sup>۱۱</sup>

این اثر میرداماد حدود ۳۵ نسخه خطی دارد؛<sup>۱۲</sup> که ظاهراً قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار آن، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (شماره ۱۸۳۷/۳) با تاریخ ذی‌قعدة ۱۰۱۴ق و به خط ابوالفتح گیلانی از روی خط مؤلف دانسته شده و در فهرست آن، به نقل از نسخه چنین آمده است:

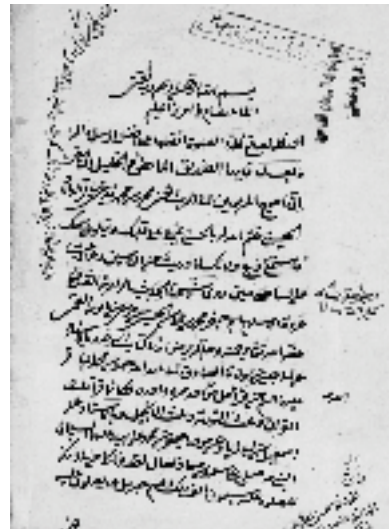
«هذه صورة خطه الشريف خلدالله على مفارق اهل العلم و الايمان ابدًا: كتب العبد المذنب محمد الاسترآبادی فی شهر ذی القعدة الحرام سنة اربع عشرة و الف».

هم‌چنین، نسخه‌های متعدد با تاریخ نزدیک به هم از این نسخه وجود دارد؛ همانند: نسخه کتابخانه ملک (۶۹۵/۱) با تاریخ ۱۰۲۰ق و تقریباً میرداماد و یادداشت تحفه برای شیخ محمد خاتون می‌باشد؛<sup>۱۳</sup> نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (۱۸۳۸/۲) با تاریخ ۱۰۲۰ق و به خط دوست‌علی بن محمد (شاگرد میرداماد)؛ نسخه کتابخانه آیت‌اله مرعشی (۲/۱۷۴۳۱) با تاریخ ۱۰۲۰ق که به خط میرداماد دانسته‌اند (نسخه دیگری نیز با شماره ۷/۱۸۷۸۷ در کتابخانه مرعشی وجود دارد، که در فهرست، آن را نیز به خط مؤلف دانسته‌اند)؛ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد (۶۱۶۲) با تاریخ اواسط ذی‌حجه ۱۰۲۲ق؛ نسخه کتابخانه مجلس (۱۲۳۸/۳ط) با تاریخ ۱۰۲۳ق.

### ■ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی؛ کد دستیابی نسخه: ۲۰۲۶ (اخبار ۵۶۱)

آغاز نسخه: «بسم اله الرحمن الرحيم و به ثقتی و الاعتصام بالعزیز العليم. الحمد كله لصانع الوجود كله و الصلوة افضلها على افضل الرسل و آله و بعد فايها الصديق الماحض و الخليل الناهض ان احوج المرئيين الى الرب الغنى محمد بن محمد يدعى باقر الداماد الحسيني ختم الله...»  
انجام نسخه: «... و ما الفوز الا في اتباع رسول الله و التمسك باهل بيته الاطهرين صلوات الله و تسليماته عليه و عليهم اجمعين تمت.»

خط: نستعلیق، بدون نام کاتب (ظاهراً به خط میرداماد است)، تاریخ: قبل از ۱۰۲۹ق؛ اندکی حاشیه نویسی دارد. جلد: مقوا با روکش پارچه، تعداد صفحات: ۴ برگ، ۱۷ اسطری، اندازه: ۱۸\*۱۰اس.م.



عکس نسخه، فهرست رضوی ۵-۱۷۳

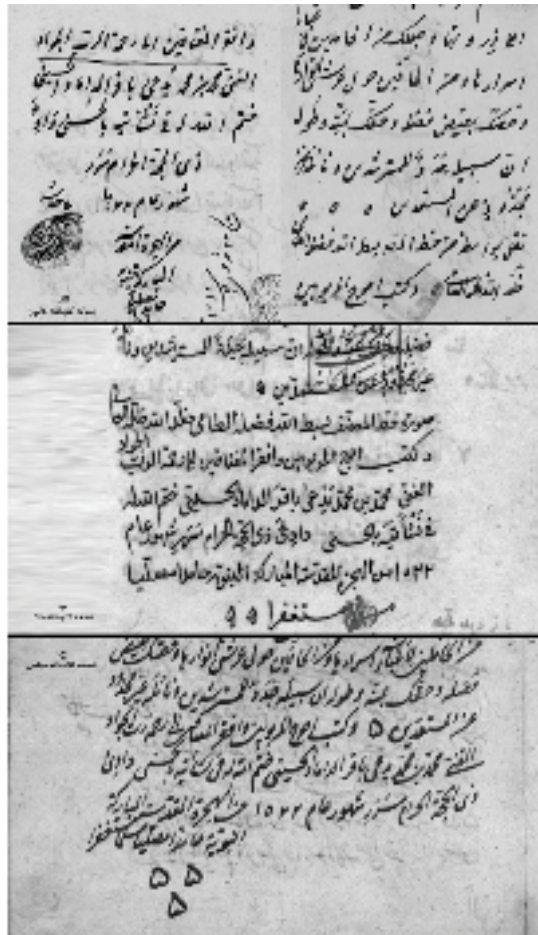
### ■ تکمله، پیرامون خط نسخه تفسیر سوره الاخلاص

با توجه به برخی از دستخط‌های میرداماد، به نظر می‌رسد که نسخه رساله تفسیر سوره الاخلاص یا شرح حدیث تمثیل، به خط مؤلف یعنی میرداماد می‌باشد. در برگ الصاقی قدیمی فهرست نسخه نیز، فهرست نویسنده نوشته است «احتمالاً نسخه اصلی، و احياناً خط خود مؤلف»<sup>۱۴</sup>

برای بررسی بیشتر، نمونه دستخط نسخه در اختیار جناب استاد موسوی زنجانی (میرغوغا) نیز قرار گرفت و ایشان نیز انتساب خط به میرداماد را تأیید کردند.

جدای از این‌ها، نسخه‌ای از النجاة ابن سینا به تاریخ «شب چهارشنبه سوم ذی الحجه ۹۸۹» در کتابخانه مؤسسه آیت‌اله بروجردی قم (شماره ۴۸۵) وجود دارد<sup>۱۵</sup>، که گفته شده این نسخه به خط محمدباقر بن محمد حسینی میرداماد است. دست خط این نسخه، همانندی بسیار زیادی با نسخه تفسیر اخلاص موجود در کتابخانه ابن خاتون (شماره ۲۰۲۶) دارد. (تصویر بعدی، سمت راست نسخه خاتون و سمت چپ نسخه بروجردی است) در هر صورت، چون دستخط افراد، با توجه به «دوره زمانی» عمر و نیز «تفاوت‌های کاغذ و قلم»، کمی متفاوت و دگرگون می‌شود؛ لازم است تا یک «الگوی قطعی» از دست خط میرداماد (از جوانی تا کهن سالی) ایجاد شده و دستخط نسخه تفسیر سوره الاخلاص در کتابخانه ابن خاتون، به وسیله آن الگو مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد.

۲. **اعضالات العویصات:** این رساله که با نام‌های دیگری چون «الاعضالات العویصه»، «الاعضالات العویصات فی فنون العلوم و الصناعات» و «رساله عشرینیه» شناخته می‌شود، رساله ایست چنددانشی به زبان عربی، اثر محمدباقر بن محمد مشهور به میرداماد (م ۱۰۴۰ق). این رساله، شامل پاسخ به بیست مسئله مشکل می‌باشد، که از علومی متفاوت برگزیده شده‌اند. احتمالاً این مطالب، پاسخ‌هایی از سوالات شیخ محمد خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق) می‌باشد، که در آغاز رساله نیز به نام او اشاره شده است. مسئله اول تا چهارم رساله، مربوط به علم ریاضیات و هندسه، مسئله پنجم مربوط به علم فیزیک، مسئله ششم مربوط به علم هیئت و ستاره‌شناسی، مسئله هفتم تا دهم مربوط به علم حکمت و فلسفه، مسئله یازدهم تا چهاردهم مربوط به علم کلام، مسئله پانزدهم مربوط به علم فلسفه، مسئله شانزدهم تا بیستم مربوط به علم فقه و اصول می‌باشند. مؤلف ظاهراً، نگارش رساله را در سال ۱۰۲۲ قمری به پایان رسانده است.<sup>۱۶</sup>



نسخه‌هایی از «اعضالات العویصات»، از بالا: ۱- نسخه ابن خاتون در آستان قدس.

۲- نسخه ملک. ۳- نسخه مجلس.

این اثر میرداماد حدود ۲۳ نسخه خطی دارد؛<sup>۱۷</sup> که تعیین وضعیت قدیمی‌ترین نسخه آن، کمی مشکل است. نسخه تملکی شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) که در کتابخانه آستان قدس (شماره ۵۵۳۳) وجود دارد، دارای تاریخ «ذی الحجة الحرام ۱۰۲۲ق» می‌باشد؛ در این میان، نسخه مجموعه<sup>۱۸</sup> در کتابخانه ملک (شماره ۶۹۵/۲) نیز، دارای همین تاریخ است.

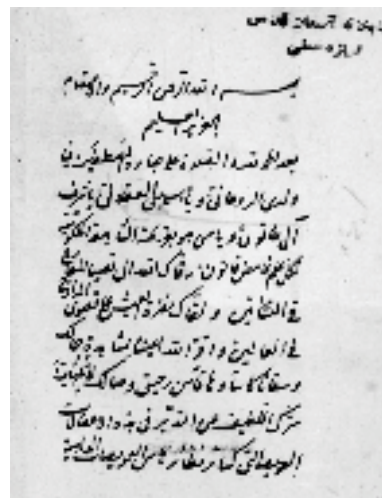
جدای از این دو نسخه، یک نسخه نیز در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد (شماره ۲/۲۳۲) که آن نیز، دارای تاریخ «ذی الحجة الحرام ۱۰۲۲» است (برگ ۲۳)؛ ولی با توجه به این که در همین مجموعه اثر ماقبل اعضا میرداماد، در برگ ۷ دارای تاریخ کتابت ۱۱۳۴ق است، بنابراین معلوم می‌شود که تاریخ ۱۰۲۲ق در نسخه مجلس، تاریخ کتابت نسخه نبوده، بلکه رونوشت تاریخ نسخه مادر است. بنابراین، در میان این سه نسخه‌ی دارای تاریخ «ذی الحجة الحرام ۱۰۲۲ق»، قدر متیقن می‌توان گفت که نسخه تملکی ابن خاتون از همه قدیمی‌تر است؛ زیرا الاقل می‌دانیم که شیخ محمد خاتون از سال ۱۰۲۹ق تا آخر عمر در ایران نبوده است، و اساساً میرداماد این اثر خود را در جواب سؤالات ابن خاتون نوشته و یا حداقل آن را به وی اهداء نموده است. (هر چند که، این احتمال که چند نسخه در یک تاریخ، «استنساخ» شده باشند نیز، وجود دارد؛ و از نسخه‌های برخی از آثار دیگر میرداماد نیز، چنین بر می‌آید.)

### ■ نسخه کتابخانه رضوی؛ کد دستیابی نسخه: ۵۵۳۳

آغاز نسخه: «بسم الله الرحمن الرحيم و الاعتصام بالعزیز العليم بعد الحمد لله والصلاة على عباده المصطفين فيا ولدی الروحاني ويا حبيبي العقلاني يا شرف الخاتون ويا من هو بقريحتہ الشاهقة...».

انجام نسخه: «... و طولہ ان سبيلہ جدد للمسترشدین و نائلہ غير مجذوذ عن المستعدين. نقل بواسطة من خط المصنف بسط الله فضله الطامی خلد الله ظله السامی. و كتب أحوج المرئيين و افرق المفتاقين إلى رحمة الرب الجواد الغنی محمد بن محمد يدعی باقر الداماد الحسيني ختم الله له في نشأته بالحسنى دادئ ذی الحجة الحرام سرر شهور عام ۱۰۲۲ من الهجرة المقدسة المباركة النبوية حامداً مصلياً مسلماً مستغفراً».

خط: نستعلیق، کاتب: در فهرست کتابخانه و فنخا، کاتب رساله را شخص مؤلف دانسته‌اند؛<sup>۱۹</sup> اما با وجود تنوع دستخط میرداماد و ابهاماتی که پیرامون آن‌ها وجود دارد، برخی این رساله را به خط وی ندانسته‌اند،<sup>۲۰</sup> مخصوصاً این که در انتهای نسخه آمده است «... نقل بواسطة من خط المصنف بسط الله فضله الطامی خلد الله ظله السامی...»؛ تا: ۱۰۲۲ق، جا: ظاهراً ۵صفهان؛ تعداد صفحات: ۱۸برگ، ۱۳سطر، اندازه: ۱۹\*۱۰س.م.



عکس نسخه فهرست الفبائی آستان قدس رضوی، ص ۶۰؛

فهرست رضوی: ۴-۲۷۱



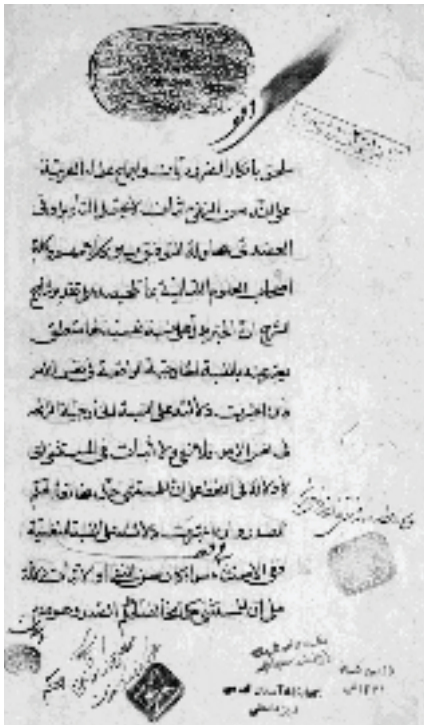
یادداشت‌ها: این اثر به «شرف الخاتون» یا «اشرف آل خاتون» اهدا شده است: «بسم الله الرحمن الرحيم و الاعتصام بالعزیز العليم بعد الحمد لله والصلاة على عباده المصطفين فيا ولدی الروحاني ويا حبيبي العقلاني يا شرف الخاتون ويا من هو بقريحتہ الشاهقة الملكوتية لكل علم غامض قانون رقاك الله إلى قصيا المعارج في النشأتين ولقاك نضرة العيش على قصوى المدارج في العالمين وأقر الله أعيننا بمشاهدة جمالك وسقانا كأسا دهاقا من حريق وصالك لا تلهين سرك اللطيف عن التدبر في هذه الاعضالات العويصة التي كسائر نظائرہا من العويصات الداهية الشاحية والمعضلات الساحية الساطية في فنون العلوم وافانين الصناعات كان فل وقدتها وحل عقدتها امرأ مرهوناً في الاعصار والدهور بزمننا وشيئاً مضموناً للأفهام والعقول من قبلنا والله سبحانه قد يسرنا للفصيته عنها والقول الفصل فيها بجميل منه واکرامه وجزيل فضله وانعامه ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم...».

**۳- الرواشح السماوية في شرح احاديث الامامية:** کتابی است به زبان عربی در موضوع حديث و درايه، اثر محمد باقر بن محمد مشهور به میرداماد (م ۱۰۴۰ق). این تصنيف، گزارش و شرحی است بر بخشی از کتاب کافی کلینی (م ۳۲۹ق)؛ در واقع مؤلف قصد داشت شرحی بر احاديث «الكافي» کلینی بنویسد؛ ابتدا توضیحی بر خطبه کافی نوشته و سپس ۳۹ راسحه که درباره مسایل درايه الحديث، ترجمه برخی راویان و آخرین آن‌ها درباره برخی مباحث اصول فقه است، آورده و سپس به شرح برخی کتاب‌ها از جمله «عقل و جهل» و «توحيد» پرداخته؛ ولی این

تأليف، همانند بیشتر آثار میرداماد، ناتمام مانده است.<sup>۳۱</sup> این اثر میرداماد حدود ۴۸ نسخه خطی دارد؛<sup>۳۲</sup> که قدیمی‌ترین آن، نسخه کتابخانه دانشگاه تهران (شماره ۳۴۵۳) دانسته شده؛ اما با توجه به این که تاریخ این نسخه حدودی درج شده است و نسخه تملیکی شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) مربوط به ما قبل سال ۱۰۲۹ق می‌باشد، می‌توان احتمال داد که نسخه ابن خاتون قدیمی‌ترین نسخه الرواشح السماوية باشد.

#### ■ نسخه کتابخانه رضوی؛ کد دستيابی نسخه: ۳۶۳۶

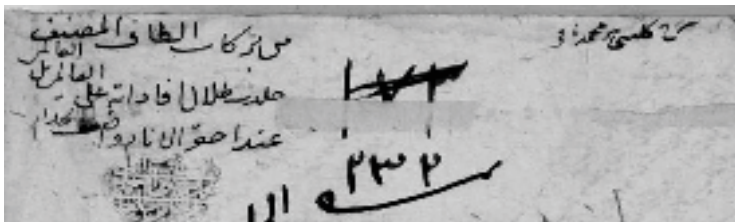
آغاز نسخه: «الحمد لله رب العالمين حمدا ينبغى لكرم وجهه و يلبق لعز جلاله زنة عرشه و عدد علمه و مداد كلماته و ملا اطباق ملكوته و الصلوة السامة التامة على خيرته من خليفته محمد اكرم المصطفين من بريته و أوصيائه الطاهرين حملة العلم و خزنة الوحي من الاصفين من حامته الا زكين من عترته اما بعد فان احوج المربوبين و افقر المفتاقين إلى رحمة ربه الحميد الغنى محمد بن محمد يدعى باقر الداماد الحسيني...»



نسخه رواشح السماوية

فهرست رضوی: ۵-۱۶۲

انجام موجود نسخه: «... مخالف الحکم الصدر و هو عدم الحکم...» (موجودی، به مانند مقدمه شرح است که پس از دیباجه، در عنوان ۳۹ «راشحه» به مطالب و مباحث علم درایة الحدیث پرداخته است). خط: نسخ، بدون کاتب، تا: قرن ۱۱ (قبل از ۱۰۲۹ق)؛ افتادگی‌ها: انجام؛ دو صفحه آخر نسخه افتاده است. عناوین به شنگرف. جلد: تیماج عنابی، تعداد صفحات: ۲۳۲ برگ، ۱۲ سطر، اندازه: ۵/۵\*۲۵/۵\*۱۶/۵ م. نسخه تصحیح و مقابله شده و معلق به حواشی است.<sup>۳۳</sup> این نسخه از سوی مصنف به شیخ محمد بن علی بن خاتون عاملی (م ۱۰۵۹ق)، مؤلف «ترجمه قطبشاهی» تحفه شده است؛ و اثر خط و مهر ابن خاتون در پشت صفحه اول موجود است.



از این عبارت که به خط و مهر اوست: «من بركات الطاف المصنف خلدت ظلال افادته علی العالمین بل العالمین (کذا) عند احقر الانام و اضعف الخدام»، و نیز از تعبیر «منه دام ظله» محشی در یادداشت‌ها، دانسته می‌شود که نسخه در عصر مؤلف نوشته شده است. از سوی دیگر، چون مالک نسخه یعنی شیخ محمد خاتون، در حدود سال ۱۰۲۹ق از ایران رفته است و مابقی عمر خود را در حیدرآباد به سر برده، می‌توان گفت که تاریخ کتابت نسخه، به قبل از سال ۱۰۲۹ق باز می‌گردد.

۴- **الصراط المستقیم**: کتاب فلسفی به زبان عربی است، از محمد باقر بن محمد مشهور به میرداماد (م ۱۰۴۰ق)؛ در توضیح ارتباط و سنخیت بین حادث و قدیم یا به تعبیر دیگر، نامتناهی و متناهی، یا خدا و جهان؛ که به درخواست شاگردان و قبل از سال ۱۰۲۵ق تألیف<sup>۳۴</sup> و ظاهراً به شاه عباس اول صفوی (م ۱۰۳۸ق) اهدا شده است. صراط‌المستقیم لا اقل هشت نسخه خطی دارد<sup>۳۵</sup>؛ که گفته شده قدیمی‌ترین آن (۱۰۲۲ق)، نسخه ناقص کتابخانه ملک (شماره ۶۹۵/۳) از نسخه مجموعه ۶۹۵ کتابخانه ملک می‌باشد<sup>۳۶</sup> و به شمس‌المحمد<sup>۳۷</sup> تحفه شده است؛ که البته دو خطه می‌باشد و در رساله تاریخ کتابت ندارد، ولی از تاریخ کتابت برگ‌های دیگر مجموعه، به نظر می‌رسد که کتابت این رساله نیز، همان سال ۱۰۲۲ق باشد.

از سوی دیگر، بعید نیست که نسخه کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) نیز متقدم، یا هم‌زمان با تاریخ کتابت نسخه‌ی مَلِک باشد؛ زیرا وی حدود ۱۰۲۸ق از ایران به هند رفته و تا پایان در آن جا بوده است، بنابراین، نسخه تملکی وی (شماره ۷۸۶) از صراط مستقیم، نسخه اصیل و قابل توجهی است (هم‌چنین، دست‌خط نسخه کتابخانه ابن خاتون با دست‌خط حاشیه نسخه ملک با شماره ۶۹۵/۳ هماهنگ است؛ و ظاهراً توسط یک شخص نگارش شده است؛ بنابراین بعید نیست این نسخه نیز، توسط یکی از شاگردان میرداماد همانند علی دوست بن محمد<sup>۳۸</sup> یا ابوالفتح گیلانی و مانند آن‌ها، نگارش یافته باشد).

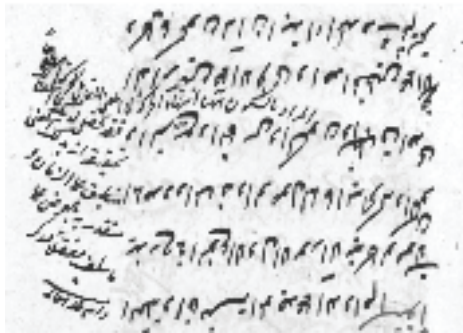


## ■ نسخه کتابخانه رضوی؛ کد دستیابی نسخه: ۷۸۶

آغاز موجود نسخه (ابتدا ناقص است): «... پس از بسمله، و الاعتصام بالعزیز العظیم رب لا ائق الابک و لا ائکل الا علیک و لا اری فی الوجود الا نور وجهک فأدرکنی بفیض فضلک و اهدنی سبیلآلی...».

انجام موجود نسخه (انجام ناقص است): «... ثم بما تأسس من الأصول ینقض جدار الوهم فی شکوک شتی إن استقریناه کاد یفضی بنا الی سلوک سبیل التطویل...» (موجودی نزع دوم از مساق اول در مبحث انحاء حدوث زمانی است).

مشخصات ظاهری: خط نستعلیق، بدون کاتب، تاریخ قبل از ۱۰۲۸ق، با تاریخ مَهر وقف ۱۰۶۷ق؛ افتادگی‌ها: آغاز، فصول و عناوین به سنگرف نوشته شده، تعداد صفحات: ۱۸ برگ، ۱۴ سطر، اندازه: ۱۹\*۱۰ س.م.



یادداشت‌ها: در چند صفحه حاشیه نویسی دارد، که ظاهراً از شاگردان میرداماد است و گاهی منتهی به «دام ظلّه العالی» شده است؛<sup>۳۳</sup> یادداشت‌های متعدد سرشماری کتابخانه آستان قدس در برگ دوم دیده می‌شود.

## ۵- کشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان

کتابی فلسفی به زبان عربی است از احمد بن زین العابدین علوی عاملی (حدود ۱۰۵۴. ۱۰۶۰ ق)؛ حاشیه و شرحی است با عنوان «قال، اقول» بر «تقویم الایمان»<sup>۳۳</sup> میرمحمدباقر بن محمد حسینی استرآبادی، مشهور به میرداماد (م ۱۰۴۰ق)؛ که اثر احمد علوی عاملی<sup>۳۱</sup>، شاگرد و داماد میرداماد می‌باشد.

رساله مشتمل بر قسمتی از امور عامه و بحث از واجب و صفات اوست و استطراداً مشتمل بر بعضی احادیث منطقی است. این اثر دو تحریر از مؤلف دارد که با فاصله حدود ده سال از هم نگارش شده‌اند؛ که مؤلف، تحریر نخست آن را به صرافت طبع، تألیف فرموده و پس از اتمام، در ظهر آن به عنوان تحفه به «میرمحمد مؤمن»<sup>۳۳</sup> اهدا نموده؛ چندی بعد تغییراتی داده<sup>۳۳</sup> و دیباچه آن را عوض و مفصل‌تر نموده و به نام شاه صفی صفوی (م ۱۰۵۲ق) درآورده است.

کشف الحقایق لا اقل سه نسخه خطی دارد<sup>۳۴</sup>؛ که قدیمی‌ترین آن، نسخه کتابخانه شیخ محمد خاتون است که در زیر معرفی خواهد شد. نسخه به خط مؤلف، در حیدرآباد هند بوده است (ابتدا در تملک میرمحمد مؤمن استرآبادی متوفی ۱۰۳۴ق و سپس به سال ۱۰۳۶ قمری در تملک ابن خاتون قرار گرفته) و پس از مرگ شیخ محمد خاتون (۱۰۵۹ق) به ایران منتقل و به سال ۱۰۶۷ق، وقف آستان قدس شده است.

## ■ نسخه کتابخانه رضوی؛ کد دستیابی نسخه: ۲۲۲

آغاز نسخه: «بسمله. الحمد لمن انار قلوب المبتکرین فی الآیات بانوار کماله و نور نفوسهم القدسیة بأشعة لمعات جماله و...».

انجام نسخه: «... قد تمت هذه الرشحات بعون واهب الفضل والكمالات بيد شارحها المسكين أحمد بن زين العابدين لها غفران رب العالمين ولجميع المؤمنين الى يوم الدين في أوّل شهر رجب المرجب من ثلث و عشرين بعد الألف من الهجرة النبويه المصطفويه عليه صلوات خالق البريه».

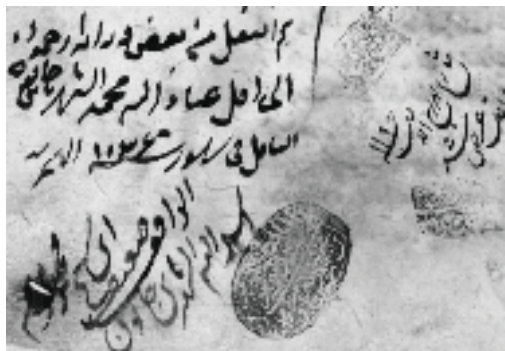
مشخصات ظاهری: خط نستعلیق تحریری، کاتب: مؤلف، تاریخ: رجب ۱۰۲۳ق؛ نستعلیق تحریری خفی. اقاویل: به شنگرف، میکروفیلم دارد. جلد: تیماج عنابی، تعداد صفحات: ۱۳۸ برگ، ۲۲ سطر، اندازه: ۱۹\*۱۰ س.م.

عکس این نسخه در کتابخانه دانشگاه تهران با شماره ۳۲۰۷ فیلمی، موجود است.<sup>۳۵</sup>  
یادداشت‌ها: با توجه به یادداشت مؤلف در ظهر برگ اول، این اثر به عنوان تحفه به میرمحمد مؤمن استرآبادی (م ۱۰۳۴ق) اهداء شده است؛ به این شرح:

«بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين فيقول مصنف هذا الكتاب إني لما نظمت هذه اللؤلؤ العقلية والرشحات الملكية في عقد قدسي ونظم بهي جعلتها تحفة لمستخرج لؤلؤ أصداف المعاني من يَم قريحته الزاخرة ومستنبط عيون أصناف الفضائل من ينابيع طبيعة الزاهرة وناظم درر الجواهر من آثار أفكار سجيته الباهرة متقدس عن كدورات العوائق النفسية متجلي ببوارق التجليات القدسية مستأنس بشروق الإشراقات العرشية المرتضى الأمجد الرفيع والمجتبى الأسعد المنيع امير محمد مؤمن [استرآبادی] سلمه الله تعالى عن جميع الآفات والعاهات».

هم چنین، ابن خاتون در سال ۱۰۳۶ق این کتاب را از ورثه میرمحمد مؤمن خریداری کرده و یادداشتی به همین مضمون در زیر یادداشت اهداء برگ اول وجود دارد: (ثم التقل من بعض وراثه رحمه اله الى اقل عباده محمد الشهير بابن خاتون العاملی، فی شهر سنه ۱۰۳۶ الهجریه).

در این نسخه، یادداشت وقف اسداله خاتون (به سال ۱۰۶۷ق) نیز همانند نسخه‌های دیگر وی به همراه اثر مُهر او، به چشم می‌خورد.



\*\*\*

تذکر: پانویس‌ها در سه صفحه بعد ضمیمه شده است.

## پانویس‌ها

- ۱- نک: کریمیان. ۱۳۹۳ش: ۱۴؛ سلماسی. ۱۳۹۹ش: ۳؛ مدخل ابن خاتون.
- ۲- نک: مهاجر. ۱۴۱۰ق؛ فرهانی منفرد. ۱۳۷۷ش: سراسرمتن.
- ۳- نک: استادی. ۱۴۰۲ش: ۵ سراسرمتن.
- ۴- به عنوان نمونه نک: خاتون عاملی. ۱۳۷۰ق: برگ آخر.
- ۵- به عنوان نمونه نک: صاعدی شیرازی. ۱۹۶۱م: ۳۴، ۷۵، ۷۸، ۷۹، ۸۰؛ ابن طیفور. بی تا: ۲۲۵-۲۲۸.
- ۶- به عنوان نمونه نک: استادی. ۱۴۰۲ش: ط، سراسرمتن.
- ۷- نک: والازاده. ۱۳۸۳ق: سراسرمتن.
- ۸- برای اطلاع از منطقه لنگر فیض اثر، نک: بلگرامی، ۱۹۲۴ق: ۷۹.
- ۹- استادی. ۱۴۰۲ش: ۱۱، سراسرمتن.
- ۱۰- نک: علامه فلسفی، ۱۳۸۶ش: ۶۵؛ نصرآبادی اصفهانی، ۱۳۱۷: ۱۵۹ و ۱۶۰.
- ۱۱- این رساله با عنوان «تفسیر سوره الإخلاص (ثواب قل هو الله)» و به کوشش سید محمد باقر موسویان، در مجله آفاق نور (بهار و تابستان ۱۳۸۵، شماره ۳) منتشر شده است.
- ۱۲- درایتی. ۱۳۹۱ش: ۷۰۴/۸.
- ۱۳- مجموعه‌ای ۶۶ صفحه‌ای که با عنوان «رسایل» در کتابخانه ملک با شماره ۶۹۵ فهرست شده است؛ این مجموعه شامل سه رساله: ۱. فضیله سوره التوحید (۱۷۶۹۵). ۲. الاعضالات (۲/۶۹۵). ۳. الصراط المستقیم (۳/۶۹۵) می‌باشد؛ که پیرامون این نسخه، در پاورقی عنوان «صراط مستقیم» سخن گفتیم، رجوع کنید.
- ۱۴- نک: میرداماد، محمد باقر (قبل از ۱۲۰۸ق). شرح حدیث تمثیل امیرالمؤمنین بسوره التوحید (رساله فاسمع و ع). نسخه خطی به شماره ۲۰۶، مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، برگ عطف. نیز نک: ولایی، مهدی و محمدعلی فراستی، سید محمد رضا رضایور (۱۳۷۹ش). فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ج ۵ (فقه و اخبار). مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۱۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیت‌اله بروجردی، ج ۲.
- ۱۶- این رساله به گونه‌های مختلفی چاپ شده است؛ به عنوان نمونه در ضمن کتاب «اثنی عشر رساله» نک: میرداماد، محمد باقر (۱۳۹۷ق)، اثنی عشر رساله لمعلم الثالث امام العارف الاسلامیه، به کوشش: جمال‌الدین میردامادی، تهران: گردآورنده. این رساله ضمن «السبع الشداد» نیز در انجمن آثار و مفاخر به سال ۱۳۸۱ش منتشر شده است. هم‌چنین نک: طهرانی، آقابرزگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۲۳۶.
- ۱۷- درایتی. ۱۳۹۱ش: ۴۹۹/۴.
- ۱۸- مجموعه‌ای ۶۶ صفحه‌ای که با عنوان «رسایل» در کتابخانه ملک با شماره ۶۹۵ فهرست شده است؛ این مجموعه شامل سه رساله: ۱. فضیله سوره التوحید (۱۷۶۹۵). ۲. الاعضالات (۲/۶۹۵). ۳. الصراط المستقیم (۳/۶۹۵) می‌باشد؛ که پیرامون این نسخه، در پاورقی عنوان «صراط مستقیم» سخن گفتیم، رجوع کنید.
- ۱۹- نک: درایتی. ۱۳۹۱ش: ۴۹۹/۴؛ فهرست الفبایی آستان قدس رضوی، ص ۶؛ فهرست رضوی: ۴-۲۷۱.

۲۰- نک: نجفی، حسین (۱۳۹۶ش)، اوراق پراکنده از مصنفات میرداماد، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ص ۷۴.

۲۱- این کتاب با تحقیق نعمت‌اله جلیلی و غلامحسین قیصریه‌ها، به سال ۱۳۸۱ش از سوی انتشارات دارالحدیث قم، در ۳۶ صفحه منتشر گردیده است. (هم‌چنین نک: جوادی، قاسم (۱۳۷۷ش). «نگاهی به الرواشح السماویة میرداماد»، فصل‌نامه علوم حدیث، ش ۱۰، ص ۱۸۹؛ ۲۰۰؛ تهرانی. الذریعه، ج ۱۱، ص ۲۵۷).

۲۲- درایتی، ۱۳۹۱ش: ۸۳۸/۱۶.

۲۳- در فهرست آستان قدس، حواشی نسخه را از مؤلف دانسته است (فهرست رضوی: ۵-۱۶۲)؛ ولی با توجه به عبارت «منه دام‌ظله» در پایان یادداشت‌ها و نیز نوع دستخط یادداشت‌ها، این گزارش صحیح به نظر نمی‌رسد.

۲۴- متأسفانه تألیف صراط مستقیم ناتمام مانده است؛ و علی‌رغم تصریح مؤلف در مقدمه به این‌که این اثر، حاوی «وصیه»، چند «مساق» و «تختمه» است، وی تنها توفیق طرح وصیه و بخشی از مباحث مساق اول را یافته است (نک: اوجبی، علی (۱۳۸۱ش). مقدمه تصحیح صراط مستقیم، تهران: میراث مکتوب).

۲۵- درایتی، ۱۳۹۱ش: ۶۲۱/۲۱.

۲۶- مجموعه‌ای ۶۶ صفحه‌ای (۳۴ ورق) که با عنوان رسایل در کتابخانه ملک با شماره ۶۹۵ فهرست شده است؛ این مجموعه شامل سه رساله: ۱. فضیله سوره التوحید (۱/۶۹۵)، ۲. الاعضالات (۲/۶۹۵)، ۳. الصراط المستقیم (۳/۶۹۵) می‌باشد؛ که البته رساله الصراط المستقیم، ناقص کتابت شده است و انتها ندارد. در ابتدای نسخه و در برگ اول سه یادداشت وجود دارد؛ یک یادداشت تملک متأخر از «عبدالعظیم بن عبدالعظیم بیگدلی» که در پایین صفحه آمده است؛ و دو یادداشت مهم که در بالا و وسط صفحه درج شده‌اند. در یادداشت اول آمده است «تحفه حضرت حقایق و معارف آگاه شیخ الاسلامی شرف آل خاتون شمس‌محمد سلیمه الله تعالی و ابقاه». در یادداشت وسط، که ظاهراً به خط میرداماد است، آمده است: «قد جعلته تحفه لخرزانه افکاره و مطرحاً لأشعة أنوار أنظاره لازال مهبطاً للأنوار القدسیة و مصباً للأقطار الفیضیة. و کتب بيميناه الفانیة الجانیة الفقیر إلى الله سبحانه، محمد باقر الداماد الحسینی ختم الله له فی نشأته بالحسنى».

۲۷- عنوان «شمس‌محمد»، می‌تواند معطوف به نام دو شخصیت باشد:

نخست: شیخ محمد خاتون متوفی ۵۹هـ ا ق (یعنی «شمس‌الدین أبوالمعالی محمد بن سدیدالدین علی بن شهاب‌الدین أحمد بن نعمه‌اله علی بن ابوالعباس احمد بن شمس‌الدین محمد بن علی بن محمد بن محمد بن جمال‌الدین خاتون العاملي العیناتی»).

دوم: شمس‌محمد گیلانی، یعنی «شمس‌الدین محمد بن نعمت‌اله گیلانی» مشهور به شمس‌ای گیلانی، فیلسوف متأله قرن‌های دهم و یازدهم قمری است. وی از شاگردان میرداماد و هم‌درسان ملاصدرا شیرازی در مکتب فلسفی اصفهان است. اگرچه محل و زمان تولد دقیق او مشخص نیست، اما با توجه به مکتوباتی که از او به‌جای مانده، ظاهراً در بین سال‌های ۹۸۲ق تا ۱۰۶۴ق در قید حیات بوده است (نک: شمس‌ای گیلانی، تذکره الحالکین، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران).

اما با توجه قرینه دیگر یادداشت ابتدای نسخه کتابخانه ملک، که در پاورقی قبل بیان شد، یعنی عبارت: «شرف آل خاتون» به نظر می‌رسد که کاتب که ظاهراً از شاگردان میرداماد و ارادتمندان شیخ محمد خاتون بوده است، این مجموعه رسایل را کتابت نموده تا به ابن خاتون تحفه دهد و نسخه خود را نیز به تقریظ و تأیید شخص میرداماد رسانده است. هر چند که این